

Moc a volba

Proč dělám, co dělám? Pokud náhodou nemám zrovna náladu na filosofování, připadá mi tato otázka příliš prostá, než abych se jí musel nějak zvlášť zabývat. Není snad odpověď nasnadě? Alespoň se zdá, že je nasnadě. Samozřejmě, dělám to, *protože...* (Spěchám na seminář, protože mne lektor napomenul, že jsem posledně chyběl; zastavím u semaforu, protože křižovatka je dost rušná; chystám si večeři, protože mám hlad; nosím džínsy, protože právě ony se dnes nosí.) Má vysvětlení jsou tak prostá – a vlastně samozřejmá – díky tomu, že odpovídají zvyku nám všem společnému: zvyku vysvětlovat věci poukazem na to, že jde o *následky* nějaké *příčiny*.

Je-li třeba vysvětlit věci, které děláme nebo které se nám přihodily, naše zvědavost je většinou ukojena, když se přesvědčíme, že událost, již si přejevíme vysvětlit, se stát musela, neboť před ní došlo k něčemu jinému; že byla, jinými slovy, nevyhnutelná nebo přinejmenším vysoce pravděpodobná. Proč došlo v domě o kousek dál k výbuchu? Protože tam unikal plyn. Vždyť plyn je vysoce vznětlivá látka – stačí malá jiskra a vzplane. Proč nikdo neslyšel, jak zloděj rozbíjí okno? Protože všichni spali. Vždyť lidé, když spí, obvykle žádné zvuky nevnímají. A tak bychom mohli pokračovat. Naše pátrání po vysvětlení se zarazí, jakmile najdeme nějakou událost nebo stav věcí, za nimiž jev, který se pokoušíme objasnit, následuje buď vždy (potom mluvíme o *zákonu*, o spojení bez jakýchkoli výjimek), nebo většinou (potom hovoříme o *normě* – spojení se ukáže ne sice ve všech, ale ve většině případů). Vysvětlení dané události tedy spočívá v tom, že ji prezentujeme jako tvrzení, které lze vydedukovat z tvrzení jiného, obecnějšího, nebo ze souboru tvrzení. A poněvadž jsme s to věc podat tímto způsobem, chápeme ji jako v podstatě předpověditelnou: vzhledem k obecnému zákonu či normě a přítomnosti jistých okolností, za nichž se tento zákon nebo tato norma projevují, se událost stát musela a žádná jiná událost ji nemohla nahradit. Vysvětlení nepřipouští možnost volby, záměrné selekce, libovolného sledu událostí.

Když však budeme tento obvyklý způsob vysvětlení aplikovat na lidské chování, cosi důležitého zůstane nevyřčeno.

Zapomíná se v něm na tu skutečnost, že věc, již chceme vysvětlit, byla jednáním někooho a že člověk, o jehož jednání šlo, měl na vybranou. Mohl se zachovat jinak. Bylo více možností, jak se zachovat, vybrána však byla pouze jedna, a právě to se mělo vysvětlit – ale nevysvětlilo. Tato událost nebyla nijak nevyhnutelná. Neexistuje žádný soubor obecných tvrzení, ze kterého by ji bylo lze vydedukovat – rozhodně ne s jistotou. Nebyla tudíž ani předpověditelná. Poté, co k ní došlo, se můžeme pokoušet ji pochopit; retrospektivně, s výhodou zpětného pohledu můžeme tuto událost – toto jednání – *interpretovat* jako důsledek určitých *pravidel*, jichž se jednající museli držet, když udělali, co udělali. I tato pravidla však mohla generovat ne jeden druh chování a dotýčný člověk je ostatně vůbec nemusel dodržet.

V případě lidského chování nás vysvětlení shora popsaná neuspokojí, příběh není jaksi celý, není to všechno, co je třeba vědět. Z vlastní zkušenosti víme, že lidé dělají věci s nějakým zámerem. Lidé mají *motivy*; tak jako já, i oni dělají, co dělají, *aby* vytvořili takovou situaci – nebo *aby* dosáhli takové situace -, která se jim z toho či onoho důvodu zdá být výhodnější (a tak chodím na semináře pravidelně, abych se vyhnul napomínání nebo aby mi nic neuniklo; na silnici dávám pozor, aby se mi nestala nehoda a abych zůstal naživu; vařím si večeři, abych utišil hlad nebo pohostil hosta; nosím džínsy, což dělá většina lidí kolem, aby mé vzezření nebylo do očí a já nebyl nápadný).

Nic tedy není nevyhnutelné na tom, že v určenou hodinu sedím na semináři, prostě proto, že návštěva seminářů je univerzitními pedagogy požadována; sedím tady, protože chci vyhovět předpisu – z toho či onoho důvodu to pokládám za správné. Nic není nevyhnutelné na tom, že zastavím a čekám na zelenou – i když se chci, zcela zřejmě, vyhnout nehodě; samozřejmě také věřím, že systém světelně řízené dopravy je účinným prostředkem k prevenci nehod a že by se měl proto dodržovat. Ke všemu, co dělám, existuje vždycky nějaká alternativa, volba. Zkrátka a dobře, mohl bych místo toho udělat něco jiného.

Lidská jednání mohla být jiná, než byla, i kdyby zůstaly jejich okolnosti a motivy aktérů beze změny. K okolnostem se nemusí přihlížet, motivy lze pustit z hlavy a z obého je možno vyvodit odlišné závěry. Poukázání na vnější okolnosti či obecnější zákony nás proto neuspokojí tak jako v případech, které se lidského jednání netýkají. Dobře víme, že tento muž nebo tamta žena se mohli za objektivně stejných okolností (které by pro ně subjektivně stejné nebyly, neboť význam, jež jim připisují, se mění,

stejně jako se mění i to, jak je vnímají) zachovat jinak. Chceme-li vědět, proč se zvolila právě tato spíše než jiná forma jednání, měli bychom raději uvažovat o rozhodnutí, které jednajícím činí. Je třeba, abychom v jednajícím viděli osobu činící rozhodnutí a v jednání samém pak výsledek procesu rozhodování.

Lze si samozřejmě představit lidské chování, v němž nemá rozhodování velkou roli. Některé kroky provádíme v podstatě nereflektovaně – alternativy nám ani nepřijdou na mysl, nestanou se předmětem naší úvahy. Lze rozlišit dva typy takového bezmyšlenkovitého chování.

Jedním je chování **habituální, návykové** (někdy, avšak méně případně, nazývané též tradiční). Normálně se probouzím každý den v tutéž dobu, jako bych měl v sobě zabudovaný budík... Napůl ještě ve snách provádím pohyby své ranní hygieny – myju se, čistím si zuby, holím se. Nevzpomínám si, že bych se rozhodoval, zda tuto rutinu dodržím; vlastně zatímco ji provádím, myslím nejspíše na něco jiného (často se také musím podívat do zrcadla, abych se přesvědčil, že jsem se skutečně oholil, neboť jsem to dělal, aniž bych tomu věnoval jakoukoli pozornost). Každý den pocítím hlad v pravidelných hodinách, přesně v době, kdy obvykle jídám. Když přijdu večer domů, automaticky rozsvítím. Nezaznamenám tmu, neuvažuji o tom, jakou výhodu oproti ní představuje světlo, nerozhodnu se upřednostnit jedno před druhým a vlastně vůbec nemyslím na smysl a účel svého konání. Myslet však začnu, když při svém návratu domů uvidím, že se v mém pokoji svítí, což jindy nebývá... Všimnu si toho, protože to narušuje každodenní zaběhlý chod věcí: muselo se stát něco *neobvyklého* – možná, že neočekávaně přijela nějaká návštěva, nebo, a to by bylo horší, jsou uvnitř zloději... Normální sled událostí, na které si člověk může dovolit vůbec nemyslet, byl porušen. S navyklými kroky teď nevystačím, a tak jsem nucen promyslet svůj další postup. Musím se *rozhodovat*. Nebo si vezmeme jiný případ. Potřebuji knihu, kterou jsem nechal ležet na stole v jiné místnosti. Jdu si pro ni, v pokoji je tma. Normálně bych přirozeně rozsvítil světlo, všimnu si ale, že na gauči někdo spí. Zde opět nestačí držet se zvyku. Jestli rozsvítím, třeba to spáče probudí. Když ale budu knihu hledat potmě, můžu nechtěně převrhnout židli nebo shodit vázu ze stolu, a zase ho probudím. Okolnosti přestaly být rutiní a zvyk se stal špatným rádčem. Taková situace si žádá *volbu* a spustí proces mého rozhodování.

Návykové chování je sedimentem předchozího učení. V určitém bodě v minulosti jsem si zvyk osvojil. Potom mne však už díky pravidelnému opakování zbavil nutnosti myslet, uvažovat a rozhodovat se – jeden pohyb následuje za druhým v pravidelném, neměnném sledu, tedy potud, pokud zůstávají pravidelné také okolnosti. Mé činnosti jsou vlastně až do té míry navyklé, že je pro mne těžké – když mne o to někdo požádá – je popsat. Do mé pozornosti se dostanou, všimnu si jich jenom tehdy, když se něco děje špatně. Dokonce i mé zjevně automatické ranní úkony v koupelně se mohou zastavit a upoutat mou pozornost, ocitnu-li se v cizím domě, kde věci v koupelně nejsou „tam, kde by být měly“, tedy tam, kde jsem zvyklý je nacházet; nebo když se mi zlomí zubní kartáček nebo když mýdlo není na svém místě. Účinnost mého navyklého chování tedy nějak závisí na pravidelnosti a uspořádanosti prostředí, ve kterém k mému jednání dochází.

Ještě při jednom typu chování hraje mé myšlení nanejvýš jen zanedbatelnou roli. Jde o jednání afektivní, tedy jednání z popudu silných emocí – ve skutečnosti natolik silných, že vypnou mé logické myšlení, dočasně suspendují mou schopnost chladně uvážit své záměry a možné důsledky jednání. Afektivní jednání je nutkavé a těžko se mu mohu ubránit; neslyší argumenty, je hluché k hlasu rozumu. Obvykle následuje vzápětí po výbuchu citů. S časovým odstupem by se dostavil účinek ochladnutí vášní, a to bych se pak dvakrát rozmyslel, než bych daný čin vykonal. Cokoli dělám potom, je už uvážený (tudíž ne afektivní) krok. Jsem-li impulzivní člověk, mohu například udeřit nebo nakopnout někoho, kdo mne urazil, či dokonce osobu, již celým srdcem miluji. Nebo mohu v návalu lítosti a soucitu dát všechny své peníze nějakému potřebnému člověku. Když bych se však rozhodl v temném průjezdu přepadnout někoho, koho nenávidím, abych se mu pomstil za to, jak mi ublížil, sotva by šlo o afektivní jednání. Věc bych předem promyslel, což by svědčilo o tom, že skutek je výsledkem úmyslného rozhodnutí. O afektivní čin nepůjde ani tehdy, když bude pomoc, již poskytnu potřebným, záměrnou snahou zavděčit se v jejich očích nebo v očích Boha. Taková pomoc bude spíše jedním krokem v promyšlené kampani, prostředkem k cíli, kterým je v tomto případě zasloužit si spásu a dojit odpuštění hříčů. Jednání je skutečně afektivní, jenom pokud zůstává *neuvážené*, spontánní, nepromyšlené a proběhne, aniž by byl čas zvažovat argumenty pro a proti a odhadovat následky.

Habituaální i afektivní jednání se často charakterizují jako **iracionální**. Tímto označením se nemíní, že by byla pošetilá, neefektivní, špatná nebo škodlivá. Neimplikuje vůbec žádné hodnocení užitečnosti aktu. Většina navyklých rutinních kroků je zcela účinná a užitečná. Tyto úkony plní cosi pro každodenní život nezbytně důležitého a navíc nám ušetří mnoho času, kdy můžeme přemýšlet o něčem jiném, naše chování nás díky nim tolik nepohlcuje a nezaměstnává a úkoly se snáze plní. A podobně se nakonec může ukázat, že oplátit urážku ranou je jako prevence dalších možných hrubostí účinnější než dobře uvážená, „chladná“ metoda. Jednání je iracionální nikoli proto, že by postrádalo užitečnost, ale proto, že mu nepředcházelo – a faktorem v rozhodování nebylo – zvažování jeho užitečnosti. Jednání je **iracionální**, nebylo-li výsledkem rozhodování. A naopak racionální jednání může nakonec vyznít jako méně efektivní (tedy méně rozumné) než iracionální.

Při racionální činnosti člověk vědomě vybírá z možných způsobů jednání ten, který podle něj nejlépe odpovídá cíli, jehož má jednání dosáhnout (toto je případ **instrumentální racionality**): prostředky se volí podle požadavků daného cíle. Alternativou je **hodnotově racionální jednání**: jednájcímu jsou dostupné určité prostředky, jichž lze použít k různým účelům, z nichž si člověk vybírá jeden cíl, který pokládá ve srovnání s ostatními za hodnotnější (je „drahý jeho srdci“, přitažlivý, žádoucí, nejtěšněji spojený s potřebou v daném okamžiku nejnaléhavěji pocívanou). Oba případy – instrumentálně i hodnotově racionální jednání – sjednocuje to, že u obou se prostředky poměřují cíli a jejich vzájemná uměřenost, ať už skutečná nebo domnělá, se chápe jako nejvyšší kritérium ve volbě mezi správným a špatným rozhodnutím. Nakonec může vyjít najevo, že šlo o uměřenost pouze iluzorní, kalkulace se ve zpětném pohledu ukáže jako nesprávná, avšak jedinou věcí, která činí jednání racionálním, je, že jednání jako takovému tato kalkulace, tato úvaha předcházela. Základní myšlenkou v pozadí za vším tímto vzájemným přizpůsobováním, odhadováním, poměřováním a konečnou volbou je, že jednání je racionální, pokud je **záměrné** – pokud jeho aktér měl a uplatnil svobodnou volbu, místo aby byl poháněn, tahán, strkán nebo vržen do toho, co udělal, nekontrolovanými návyky či přechodným vzplanutím vášně.

Kdykoli si své jednání vybereme vědomě a po uvážení, anticipujeme jeho pravděpodobný výsledek. To děláme především prostřednictvím zvážení situace, v níž má jednání proběhnout,

a účinků, jichž chceme dosáhnout. Přesněji řečeno, většinou zvažujeme *zdroje a hodnoty*. Mé zdroje mohou představovat peníze – buď v „likvidní“ formě bankovek v kapse, nebo v podobě účtu v bance, anebo jako zhodnotitelný majetek, jehož lze použít k získání úvěru. K mým zdrojům patří také mé schopnosti, které mohu uplatnit k tomu, abych vytvořil věci potřebné pro jiné výměnou za věci, jež sám požaduji, a můj „sociální kapitál“ – například přístup k lidem majícím na starosti mnou požadované věci a služby, tedy pro daný úkol relevantním. Hodnoty, jež zastávám a ctím, mi umožňují srovnávat dostupné cíle a určit, který z nich se jeví jako nejlepší. Svých zdrojů mohu využít řadou způsobů. Jednotlivá využití se od sebe liší mírou přitažlivosti a také tím, že jsou přitažlivá z různých důvodů. Představují různé hodnoty. Některá se zdají být uspokojivější, nepostradatelnější či chvályhodnější. Některá mohou být vybrána v oprávněné naději, že budou nanejvýš užitečná, neboť otevírají možnost zvětšit rozsah zdrojů, jež budu mít k dispozici, a do budoucna tak rozšířit sféru mé svobody. Právě mé hodnoty v konečném důsledku řídí rozhodnutí, zda vydám sto liber mimořádné hotovosti na nový otočný stůl nebo na dovolenou či na nákup sociologické literatury – nebo zda je ponechám na svém účtu u stavební spořitelny. Inventura mých zdrojů a hodnot mi ukáže stupeň mé svobody: co dělat mohu a co v mém případě vůbec nepřichází v úvahu.

Různí lidé mají různé stupně svobody. Skutečnost, že se lidé liší svou svobodou volby, okruhem činností, k nimž se mohou rozhodnout, je podstatou sociální nerovnosti (tedy takových rozdílů mezi lidmi, které jsou svým původem sociální; takových rozdílů, jež vznikly a udržují se lidskou interakcí a které lze se změnou v této interakci distribuovat jinak nebo dokonce zcela zrušit.) Někteří lidé jsou svobodnější než jiní: škála jejich volby je širší, neboť mají přístup k více zdrojům a v jejich dosahu je také širší paleta hodnot (cesta za takovými hodnotami není pro ně ničím nerealistickým a neuskutečnitelným, zatímco pro ty méně šťastné je pouze marným, rozčilujícím a nakonec frustrujícím snem).

O rozdílů v míře svobody se často mluví jako o rozdílů v moci. Moc lze opravdu nejlépe pochopit jakožto schopnost jednat, a to jak ve smyslu svobodně si volit cíle určitého jednání, tak ve smyslu vládnout prostředky, které takové cíle činí reálnými. Moc má uschopňující funkci. Čím více moci lidé mají, tím širší je rozsah volby, tím větší je okruh rozhodnutí, která mohou mít

za realistická, tím rozsáhlejší je sféra výsledků, o něž mohou prakticky usilovat, a přitom si být poměrně jisti, že dostanou, co chtějí. Být méně mocný nebo bezinocný přináší nezbytnost tlumit své sny či vzdát se pokusů o dosažení nějakých cílů v důsledku absence potřebných zdrojů.

Mít moc znamená být schopen jednat svobodněji; nemá moc nebo jí mít méně než jiní znamená, že moje svoboda volby je omezena rozhodnutími, jež činí jiní. Říkáme, že A má moc nad B, když zdroje, jimiž vládne A, mu umožňují pohnout B k takovému chování, jakého je třeba k dosažení cílů, které si A vytyčil; když – jinými slovy – umožňují osobě A využít jakožto další prostředky k dosažení vlastních cílů cíle osoby B, či – což je totéž – přeměnit hodnoty osoby B ve zdroje, jimiž disponuje A. Lze se domnívat, že nebýt aktuálních či potenciálních jednání ze strany A, byla by jednání osoby B jiná, než jsou. Poněvadž cíle B jsou zdroji někooho jiného a jsou tedy využívány jakožto prostředky k cílům jiného člověka, svoboda osoby B byla zcela vážně ohrožena. Jednání osoby B není nadále *autonomní* – stalo se *heteronomním*.

Moc nade mnou mají například mí nadřízení – mohou mne propustit, když nevyhovím pravidlům, která stanovili, a neplní-li jejich příkazy, nebo mne mohou odměnit či povýšit, je-li můj výkon z jejich pohledu příkladný. Já sám však právem propouštět a přijímat, odměňovat a trestat, jakožto jedním ze svých zdrojů nevládnou a nemohu tedy oplácet stejnou mincí. Co víc, mí šéfové mi vůbec nemusí dát nahlédnout do karet a mohou své záměry držet *v tajnosti* tak dlouho, až už bude na jakýkoli odpor z mé strany pozdě. Naplánují třeba radikální reorganizaci věcí v úřadě – nové technické vybavení, nové rozdělení práce -, jež zásadním způsobem zhorší mé postavení a ještě dále zmenší můj svobodný manévrovací prostor. Sám nejsem s to odpovědět stejně utajovanou zbraní, protože v podstatě nemohu vykonspirovat nic, co by mělo na svobodu mých nadřízených stejně velký dopad, jako mají jejich utajené plány na tu moji. Tajnůstkářství mých nadřízených je zbraň potenciálně daleko nebezpečnější než cokoli, co mohu mít za lubem já. Míra, v níž jsme schopni ovlivnit svou vzájemnou situaci, není ani zdaleka srovnatelná. V našem vzájemném vztahu je moc rozdělena nerovným způsobem: jde o *asymetrický* mocenský vztah. Šéfové si mohou své jednání vybrat z okruhu alternativ, který je mnohem širší než pole mé volby. A právě proto, že se stupně naší svobody tak zásadně liší, budu pravděpodobně dělat přesně to, co po

mně nadřízení chtějí, takže se mohou spolehnout, že budu do-
držovat jejich pravidla. Když si plánují své kroky, nic jim nebrá-
ní v tom, aby mé jednání započítali mezi zdroje, jež mají k dis-
pozici. Čím více je omezena sféra mé volby, tím přesněji mohou
anticipovat mé chování. Nepředstavuji pro ně velké tajemství,
v jejich rovnici jsem celkem známou veličinou, a jsem tudíž
zdrojem mnohem menší nejistoty v jejich pozici než oni v té mé.
Na mou ochotu vyhovět jejich cílům se mohou bezpečně spo-
lehnout – tak jako na kapitál a stroje, které vlastní.

Zrekapitulujme si: Moc se rovná schopnosti využít činnosti ji-
ných lidí jakožto prostředku k dosažení vlastního cíle. Obecněji
řeceno, je to schopnost zredukovat omezení, jež pro naši volbu
cílů a zhodnocení prostředků představuje svoboda jiných.
Takové devalvace svobody jiných lidí, rovnající se zvětšení svo-
body vlastní, lze dosáhnout dvěma metodami.

První metodou je donucení. Spočívá ve zmanipulování situace
jednání takovým způsobem, že se zdroje jiného člověka stanou
najednou neadekvátními a neefektivními, bez ohledu na to, jak
rozsáhlé se mohly zdát v jiných souvislostech. Začne se hrát
o něco úplně jiného a manipulující strana je pro tuto hru mno-
hem lépe vybavena. (Ať si je obětí násilníka zámožný bankéř,
vlivný politik či slavná osobnost šoubyznysu, prostředky všech
zde jmenovaných, zajišťující jim v jiných kontextech velkou mí-
ru svobody, ztrácejí svou „uschopňující“ funkci, jakmile jsou nu-
ceni v temné, opuštěné ulici čelit lesknoucí se čepeli nože a hr-
bě síle svalů.) Drastického zredukování svobody lze také dosá-
hnout prostřednictvím vnuceného přehodnocení hodnot – či spíše
přeskupení voleb takovým způsobem, že hodnoty dříve kladené
na vysoké místo ztratí najednou hodně ze své důležitosti.
Narazím-li v noci na lupiče, bude se zdát peněženka nabitá ban-
kovkami a kreditními kartami – pro chtivého člověka většinou
nejvyšší hodnota – najednou nedůležitá. Nyní jde o volbu mezi
životem a smrtí, nikoli mezi menším a větším množstvím peněz.
Nové hodnoty v podmínkách institucionalizovaného donucení ve
vězení nebo pracovním táboře – dostat dobré jídlo, méně namá-
havou práci nebo povolení odejít na propustku či přijímat ná-
vštěvy, vyhnout se samotce nebo žaláři s nejpřísnější ostrahou či
si pouze naklonit dozorce – mohou ty staré, kdysi v lásce chova-
né priority pořádně zastínit a způsobit, že najednou vypadají ne-
pochopitelně nebo směšně. V extrémních podmínkách koncent-
račních táborů pak může hodnota, již představuje sebezáchova
a přežití, zcela přehlušit všechny ostatní vězňovy volby.

Druhá metoda je méně přímočará (a pro držitele moci nákladnější) než donucení. Spočívá v tom, že si člověk udělá z hodnot jiných lidí vlastní zdroje: „zařídí to tak, aby jejich touhy pracovaly pro něj“. Konkrétněji jde o manipulování situací takovým způsobem, že jiní lidé mohou dosáhnout hodnot, o něž usilují, pouze tehdy, pokud dodrží pravidla ustavená držitelem moci. A tak se odměňuje horlivost a výkonnost při zabíjení nepřátel pozvednutím společenského postavení statečného vojáka – udělejí se mu medaile a pochvalná uznání (v minulosti mohl být takovou odměnou rytířský titul a statky). K formálnímu uznání dovedností a znalostí studenta je zase zapotřebí, aby dodržoval školní řád, pravidelně se účastnil výuky a včas odevzdával písemné práce. Dělníci v továrně si pak mohou zajistit zvyšování životní úrovně (růst mezd) za předpokladu, že budou pracovat s větší obětavostí a nasazením a bezvýhradně vyhoví příkazům vedení. Takovým způsobem se hodnoty podřízených stávají zdroji jejich nadřazených, jejich sny a touhy se postaví do služeb cílů, jež si vytyčili držitelé moci. Nemám-li žádný vlastní soukromý kapitál, závisí mé živobytí na tom, zda budu mít zaměstnání. Být zaměstnán však znamená nutnost jednat v souladu s podmínkami dané práce a během pracovní doby odložit svoji svobodu. Jelikož jsem si za hodnotu, jakožto svůj vlastní, dobrovolný závazek, svobodně zvolil lepší životní úroveň – a když na to přijde, prosté udržení se při životě –, zjišťuji nyní, že tuto svou hodnotu nemohu naplnit jinak, než že se vzdám poměrně značné části své svobody.

Každý, kdo má možnost užívat donucení nebo manipulovat s odměnami, může díky tomu změnit mé naděje na dosažení hodnot, po nichž prahnu. Rozhodnutí takových lidí ovlivňují množství či užitečnost zdrojů, jichž mohu použít ve svém jednání. Mohou – i když jen nepřímo – ovlivnit také cíle mého konání. Vzdám se například snahy o dosažení jistých hodnot, jež jsem uznával v minulosti, protože jsem se přesvědčil o „nereálnosti“ svého snu. Nepřízeň osudu byla příliš velká, pravděpodobnost, že ji překonám, v podstatě nulová, své odvedla i únava a rozčarování, a z cílů, jichž jsem chtěl dosáhnout (jde vlastně o celý můj životní projekt), jsou pomalu krásné sny, člověk nad nimi rád dumá, ale nejedná podle nich. Orientace mého jednání se mění – nyní se zaměřuji na „realističtější“ cíle, potenciál svých zdrojů už hodnotím jinak a nadále už sled uvažování obřadím: poměřuji cíle prostředky. Je pravděpodobné, že nakonec

se spokojím s něčím daleko menším, než o čem jsem snil na začátku.

Odkud se však mé hodnoty berou? Proč do určitých cílů vkládám hodnotu a proč jiné přehlížím nebo podceňuji? Mohu si je vybírat, jak se mi zachce, a po libosti je zase opouštět? Anebo na ně – tak jako na mé zdroje – působí konání jiných lidí a takové prvky mé situace, na něž mám v nejlepším případě pouze malý vliv? Uvažme následující příklad: Původně jsem chtěl jít rovnou ze školy na univerzitu. Mí přátelé se však rozhodli jinak, a když jsme se o svých volbách spolu bavili, snažili se mne přesvědčit, že další studium neudělá můj život o mnoho šťastnějším a že je prima začít si života užívat co nejdříve – mít vlastní příjem, a ne se odsoudit ke třem letům sebeobětování a polovičního hladovění. Když jsem vyslechl jejich argumenty, svůj původní záměr jsem si rozmyslel a rozhodl se nepodávat si přihlášku na vysokou školu, ale začít si hledat zdroj okamžitého příjmu. Teď si užívám svých pravidelných výplatních šeků – je příjemné mít v kapse peníze a dívat se v obchodech po věcech, které bych chtěl mít. Jenomže potom přišli odboráři s tím, že bychom měli jít do stávky, abychom vedení přinutili upustit od rozhodnutí reorganizovat úřad – jedná se o úsporná opatření, po jejichž zavedení se hezkých pár zaměstnanců stane nadbytečnými. Pokud jde o mne, mé práci ani příjmu nic nehrozí, mám dobré vyhlídky na postup a po reorganizaci by mohly být dokonce ještě lepší. Správní rada se navíc dala slyšet, že v případě stávky přijdeme o důležité zakázky a nakonec budeme propuštěni všichni. Taková představa se mi naprosto nelíbí, jenomže většina mých kolegů staví solidaritu nad jistotu práce, důstojnost nad příjem a stávku odhlasovala. Nechtěl jsem být černá ovce, a tak jsem se k nim připojil – i když je teď dost pravděpodobné, že proto přijdu o práci a s ní i o svobodu užívat si života podle svých představ...

Jak se stalo v tomto případě, hodnoty, jež si lidé vybírají k tomu, aby směřovaly a vedly jejich jednání (tj. aby uspořádaly jejich cíle podle toho, jak jejich význam roste či klesá), se mění v průběhu a v důsledku sociální interakce. Toto působení máme na mysli vždy, když hovoříme o vlivu. Na rozdíl od moci zasahuje vliv hodnoty přímo: projevuje se přesouváním vzájemné pozice různých cílů v hierarchii důležitosti – některé cíle se začnou zdát přitažlivější než jiné, tedy hodné většího úsilí. Vybírat hodnoty, stavět některé cíle nad jiné znamená věřit, že cíle, jimž bylo přiděleno prvořadé místo, přinášejí rozhodně větší zadosťi-

učinění, větší potěšení, jsou důstojnější, morálně více na výši a esteticky přijatelnější – zkrátka a dobře, lépe se sladují se smyslem člověka pro to, co je správné a co nesprávné.

Hodnoty nejsou vždy zvoleny vědomě. Jak jsme již viděli, mnohá z našich jednání jsou habituální a rutinní a nepředpokládají zvažování prostředků a cílů. Dokud zůstává jednání zvykem, nezastavujeme se, abychom se ptali, jakým hodnotám slouží. Habituální jednání nepotřebuje ospravedlnění a těžko bychom uměli vysvětlit, proč je stavíme nad jiné alternativy. Kdybychom už opravdu museli, přišli bychom nejspíše s nějakou odpovědí typu „Tak se věci dělaly vždycky“ nebo „Tak to zkrátka je“ – jako by už sama délka času, po který přetrvaly, udělovala zvykům nějakou autoritu nebo jako by skutečnost, že danou věc takto dělá mnoho lidí, byla sama o sobě hodnotou, díky níž je jednání žádoucí. Nezapomínejme však, že tato vysvětlení by byla „vynucená“, podnícená dotazováním. V mysli tázané osoby nemusela být předtím vůbec přítomna. Jak si jistě pamatujeme, na jednání podle zvyku, čili jednání tradičním, je důležité právě to, že nepotřebuje ospravedlnění. Jednání zůstává tradiční do té doby, dokud se po něm nechce, aby se *legitimizovalo*; tradiční jednání se bez legitimizování obejde, tj. nevyžaduje odkaz na hodnoty, jinž má sloužit. Neustále se – vcelku podle téhož vzorce – opakuje pouhou silou zvyku. Mnohé z našich každodenních aktivit jsou tradiční (habituální, rutinní, bezmyšlenkovité), a to navzdory tomu, že většina z nás tradice vysloveně odmítá (kdybychom měli příležitost to promyslet a svůj promyšlený názor vyjádřit, popřeli bychom autoritu starého a nadčasového a nesouhlasili bychom s vnitřní hodnotou stability a absence změny).

Ty nejjobecnější hodnoty, jež řídí náš život (hodnoty, které usměrňují selekci specifických cílů našeho jednání) – jako jsou normy slušnosti a úspěšnosti, poctivosti a chytrosti, pilné práce a zábavy, zásadovosti a pružnosti –, se z větší části ustavují již v dětství. Nejčastěji jsou usazeny v podvědomé rovině a jsou spíše hlasem svědomí než nějakým souborem jasně artikulovaných příkázání, jež bychom byli s to libovolně explikovat či která bychom si pro sebe potřebovali vyslovit, kdykoli bychom stáli před nějakým rozhodnutím. Vlivy svého dětství si v podstatě nepamatujeme a mírou jejich úspěšnosti je právě to, že se na ně zapomíná a že nejsou vnímány jako vnější tlaky. Vnější vliv si začneme uvědomovat pouze tehdy, když dojde k uváženému vybírání

– když jsou hodnoty, jimiž se řídíme, zpochybněny, popřeny a když se po nich chce, aby se legitimizovaly.

Schopnost ovlivnit hodnoty jiných lidí je atributem *autority*. Autorita se poměřuje pravděpodobností, že lidé budou dané hodnoty akceptovat na základě toho prostého důvodu, že je někdo jiný – osoba či organizace obdařená autoritou – praktikuje či hlásá. Člověk nebo organizace budou mít pro určité lidi autoritu, pokud budou tito lidé spatřovat dostatečný důvod pro přijetí a schválení daných hodnot v tom, že právě k těmto hodnotám se tento člověk či tato organizace hlásí. Autorita, jíž vládne jednotlivec či organizace, se vlastně rovná pravděpodobnosti, že se jiní lidé budou řídit jejich příkladem a radou. Takové podřízení se je možno ospravedlňovat ze všech možných hledisek – moudrostí, pravdivostí, zkušeností a mravní bezúhonností autority, kterou akceptujeme a následujeme. Co se takto ospravedlňuje, je však v každém případě vůra těch, kdo se dávají vést, v základní správnost vedení, které vychází z takového zdroje.

Hodnoty, jež v sobě chováme, jsou v konečném důsledku otázkou naší volby. Nakonec jsme to vždy my, kdo uděluje autoritu vzorům, které chce následovat, a kdo odmítá vidět autoritu v příkladech, jež se mu nelíbí. Než se rozhodneme, komu budeme důvěřovat, můžeme zvažovat výroky různých soupeřících „hodnotových vůdců“ – nebo jejich stoupenců – o vhodnosti jejich vzoru a o jejich schopnosti přijít s dobrým, důvěryhodným příkladem. Aby mohl být jednotlivec či organizace pro nás autoritou, musí *se legitimizovat*, podat nějaký důkaz, který by doložil, proč bychom se měli řídit právě jejich radou (či hodnotovou hierarchií), a ne nějakou jinou.

S jednou takovou legitimizací jsme se již setkali – připomeňme si, že určité hodnoty jsou prezentovány tak, že si prý zasluhují naši úctu kvůli *tradici*, jež za nimi stojí. Vážnost jim prý dodal sám čas, sám čas je ověřil. Člověk by měl zůstat věrný minulosti, skupině, s níž tuto minulost sdílí, společnému dědictví, jehož jsme všichni strážci. Historie prý zavazuje své dědice; co historie spojila, neměla by si žádná lidská domyšlivost troufat oddělovat. Staré ctnosti jsou úctyhodné právě proto, že jsou staré...

Tak se alespoň argumentuje. Často se přitom skutečnost úplně převrací: místo aby se ctily hodnoty proto, že jsou staré, dělají lidé usilující o všeobecné přijetí hodnot, které káží (někdy jde o zbrusu nové, čerstvě vynalezené hodnoty), všechno možné i nemožné, jen aby někde vyhrabali pravý – či domnělý – historický doklad jejich starobylosti. Obraz historické minulosti je

vždycky selektivní a v tomto případě je poskládán takovým způsobem, aby se úctyhodnému věku nabízených hodnot dodalo věrohodnosti. Úcta, již lidé cítí k minulosti, je naverbována k soudobému zápasu hodnot. Jakmile se akceptuje, že jisté hodnoty zastávali již naši předkové, jsou tyto hodnoty odolnější vůči současné kritice; jiné hodnoty je teprve třeba ověřit, kdežto hodnoty starých dobrých časů již prošly zkouškou staletí, byť i ne s vlajícími prapory. Tradicionalistický typ legitimizace je obzvláště přitažlivý v době rapidních změn, jež nutně musí vyvolávat nejistotu a obavy. Radikálním a bezprecedentním novotám pomůže, když se vyhlásí za restauraci starých a ověřených způsobů; taková prezentace může někdy poněkud snížit nejistotu, již vzbuzuje rychlá sociální změna, a zdá se, že poskytuje relativně bezpečnou, méně bolestnou volbu.

Alternativou by pak bylo hájit nové hodnoty coby svého druhu zjevení – jako výsledek epochálního objevu, obzvláště hlubokého vhledu do skutečnosti či mocné vize, jež pronikla skrze neznámou, tudíž hrozivou budoucnost. Tento druh argumentace je spojen s *charismatickou legitimizací*. Charisma je kvalitou, jež byla nejdříve pozorována při studiu hlubokého a nezpochybnovaného vlivu církve na věřící. Pojem charisma v tomto případě odkazoval na přesvědčení věřících, že církev je obdařena privilegiem přístupem k pravdě – byla jakožto instituce pomazána Bohem, aby vedla lidi k životu ve zbožnosti a nakonec ke spáse. Charisma se však nemusí omezovat jen na náboženskou víru a instituce. Můžeme o něm mluvit vždy, když je přijetí určitých hodnot motivováno presvědčením, že jejich hlasatel či hlasatelé mají nadlidské vlastnosti (neobyčejnou moudrost, prozíravost, přístup k pramenům poznání obyčejným lidem uzavřený), které jsou zárukou pravdivosti jejich vize a správnosti jejich volby. Obyčejný rozum obyčejných lidí není s to posoudit pravdivost toho, co charismatičtí lidé tvrdí, a nemá tedy ani právo pochybovat o síle jejich vnímavosti. Čím silnější je charisma vůdců, tím těžší je zpochybnit jejich příkazy a tím pohodlnější je pro lidi dodržovat je v situacích, kdy jsou vystaveni palčivé nejistotě.

Spolu s tím a stejně rychle, jak rapidní a hluboká sociální změna oslabuje zvykové vzorce jednání, nabývá na síle požadavek po charismatických „zárukách“ neomylných hodnotových voleb. Tradiční církev však už na uspokojení tohoto požadavku v celé jeho šíři zdaleka nestačí. Nové, dosud nebyvalé sociální změny s sebou přinášejí řadu situací, které vyžadují volbu, ale na které nemají církve hotové recepty nebo nabízejí návody jen

chabě přizpůsobené současným podmínkám. To ale vůbec neznamená, že by náboženské formy charismatické autority upadly v nemilost. Jejich zmodernizované verze, předkládané televizními kazateli, náboženskými guru a všelijakými sektářskými kulty, svědčí přinejmenším o tom, jak rozšířená a silně pocítovaná je potřeba nadlidských řešení problémů, jež očividně přesahují lidský rozum.

A jak požadavek charismatických řešení problémů hodnoty nabývá bezprecedentních rozměrů, některé politické strany a masová sociální hnutí nabízejí náhradu. Mezi politickými stranami neblaze prosluly tzv. totalitní strany (nárokuje si naprostou oddanost svých stoupenců v každém aspektu života) – jako fašistické a komunistické – buď tím, že přiváděly na scénu charismatické vůdce obdařené nadlidskou prozíravostí a stoprocentně spolehlivým smyslem pro dobro a zlo, nebo tím, že se změnil v kolektivní nositele charismatické autority. Zejména tato druhá možnost staví charismatický vliv na zcela nové, pevnější základy – vliv charismatické organizace může teoreticky (a někdy i prakticky) přežít charismatického vůdce. Co je však důležitější, může se stát relativně imunním vůči podvratnému účinku minulých chyb, za něž lze svalit vinu na pouhé jednotlivce, takže organizace sama zůstane beze šrámů a pokračování její autority je zajištěno. Takový luxus však většinou není dostupný volně organizovaným masovým hnutím (pokud se jim ovšem nepodaří ustavit silnou, stranu připomínající organizaci schopnou sebezvěčnění). Ta mají obvykle stejný osud jako jejich vůdci – vlastní nositelé charismatické autority: opisují jejich hvězdný vzestup i následný střemhlavý pád, jakmile je jejich autorita podkopána nezday a nesplněnými sliby či zastíněna úspěšnějšími (dosud nezdiskreditovanými) uchazeči o přízeň veřejnosti.

Dnes to však vypadá na to, že se centrum charismatické autority z náboženské i politické oblasti přesunulo. V tomto přesunu hrál hlavní roli nástup masmédií – díky složitým technologiím jsou odesílatelé poselství viditelní a slyšitelní pro milióny příjemců sdělení, přesto však zůstávají v podstatě nepřístupní. Psychologický účinek této situace je fantastický. Už pouhé vystavení se zrakům mas spolu s nedostupností televizních hvězd či televizí podporovaných veřejných osobností je zdrojem mocného, charismatického vlivu. Stejně jako charismatickým vůdcům dřívějších, i jim je přisuzována schopnost mimořádného úsudku, tentokrát zejména na poli vkusu – mohou tedy udávat trend životního stylu. Lze předpokládat, že dojem nadřazenosti je

doprovodným jevem jejich zviditelnění a masovosti publika. Sama kvantita se nyní stává autoritou – skutečným nositelem charismatické aury. Velké množství lidí, kteří u veřejných osobností hledají návod a radu ve svých vlastních volbách, sílu tohoto charisma umocňuje a všeobecná víra v právoplatnost daného zdroje tak ještě dále roste.

Jiný příklad kolektivního charismatického vlivu nám poskytují jednotlivé profese. Právo, které si nárokují, totiž vyslovovat se k lidským volbám a vynášet o nich soudy, vychází z jejich odbornosti – z jejich privilegovaného přístupu k poznání, jež se jinak dá těžko získat, a je tudíž lepší než neověřená a často mylná přesvědčení laiků. Poznatky, jimiž tyto profese vládnou, jsou normálně mimo dosah a chápavost těch, kdo se mají verdiktům vynešeným na jejich základě podříditi, takže správnost těchto verdiktů není možno prověřit. Přijímají se, protože lidé, kteří se jimi řídí, samozřejmě předpokládají neomylnost posuzující autority, a přijímají se tak dlouho, dokud tito lidé věří – za prvé – v kolektivní moudrost dané profese jakožto celku a – za druhé – ve schopnost této profese monitorovat a kontrolovat své jednotlivé členy, aby jeden každý jednal jako kompetentní a zodpovědný mluvčí této moudrosti. Člověk se například raději vzdá potěšení, jež pro něj znamená kouření či pití alkoholických nápojů, jakmile „doktoři tvrdí“, že taková potěšení jsou škodlivá, anebo je ochoten akceptovat názor lékařů na optimální tělesnou váhu, a to dokonce i za tu cenu, že se zřekne svého zamilovaného jídla. Charismatická autorita profesí je zvláštním případem obecnějšího jevu – naší společné víry v nezvratnou nadřazenost vědy jakožto metody vytváření hodnotného a spolehlivého poznání. Ať si je mezi vědeckým poznáním a náboženským zjevením jakkoli podstatný rozdíl, mechanismy jejich přijímání laickou veřejností se nijak zásadně neliší. V obou případech nemají obyčejní, nezsvěcení lidé jak ověřit, zda jde o informace skutečně pravdivé – mohou je brát jen *na čestné slovo*, důvěřovat moudrosti a pravdomluvnosti osob a organizací (církve, univerzity), které jsou kolektivním dodavatelem těchto informací i se zárukou jejich kvality.

Oba dosud vřazované typy legitimizace – tradicionalistický a charismatický – mají jeden společný rys: oba implicitně předpokládají, že se člověk vzdá svého práva provádět hodnotové volby a že je postoupí jinému, individuálnímu či kolektivnímu aktérovi. Postoupení volby se velmi často spojuje s rezignací na zodpovědnost. Jiní aktéři (minulé generace, tak jak si je

představujeme, či soudobé autoritativní instituce) již za nás rozhodli a nesou tak zodpovědnost – včetně *morální* zodpovědnosti – za důsledky našeho jednání.

Třetí typ legitimizace – *právně-rationální* – jde však ještě dále, neboť zdánlivě odstraňuje sám problém hodnotové volby i průvodní muka sebeospravedlnění. Předpokládá, že jisté organizace a osoby zmocněné mluvit jejich jménem mají zákonem zaručené právo nám říkat, co by se mělo dělat, kdežto naši stejně zákonnou povinností je bez dalších výhrad se podřídit. Tam, kde jde o tento případ, sama otázka po moudrosti či morální kvalitě rady jako by ztratila svoji důležitost. Neneseme zodpovědnost (alespoň se nám to tvrdí) za volbu mezi soupeřícími nositeli charismatické autority. Nyní pro nás autoritu, jež bude determinovat naše jednání, nevybírám naše rozhodnutí, ale zákon a zákonné nařízení. Právně-rationální legitimizace odděluje jednání od hodnotového výběru, čímž je zdánlivě zbavuje hodnot. Vykonavatelé nařízení nepotřebují zkoumat morálnost konání, jež jim bylo nařízeno, ani se nemusí cítit zodpovědní, jestliže toto konání ve zkoušce morálky neobstojí. Farizejsky a pobouřeně opáčí na každou výtku v tomto směru slovy: „Vykonával jsem pouze příkazy, které jsem dostal od svých zákonných nadřízených.“

Navzdory možnému přínosu v podobě rozšíření možnosti a vyšší výkonnosti lidského počínání skrývá v sobě právně-rationální legitimizace plno potenciálně zhoubných důsledků, a to právě díky své tendenci zprošťovat jednajících odpovědnosti za výběr hodnot a v jistém smyslu stavět celou otázku hodnotové volby mimo diskusi. Nejkřiklavějším, avšak rozhodně ne ojedinělým nebo výjimečným příkladem takových důsledků byly masové vraždy a genocida za druhé světové války – pachatelé těchto zločinů odmítli přijmout morální zodpovědnost a místo toho poukazovali na právní podloženost svého poslušného plnění rozkazů; odmítali obvinění, že jejich rozhodnutí poslechnout bylo ve skutečnosti jejich vlastní morální volbou.

Hodnoty, jimž jednání slouží, se odstraňují ze zorného pole jednajících jednoduchým trikem spočívajícím v prodloužení řetězce příkazů mimo obzor jejich vykonavatelů. Potom snadno vzniká dojem, že jednání samo nemá s hodnotami co dělat a že se na ně nemohou vztahovat ani morální soudy. Aktérům se nabízí – můžeme-li to tak nazvat – únik od břemene svobody, která jde vždycky ruku v ruce se zodpovědností člověka za vlastní jednání.